

פרשת השבוע, ויצא, תשע"ה,
גיליון מס' 3
עורך: אלישי בן-יצחק, עו"ד
עורכת לשונית: עינב פלק

"הייתי ביום אכלני הרב וקרח בלילה ותדרד שנתי מעיני"

כבוד העובד וחירותו ואיסור העסקה פוגענית

אביעד הכהן*

דברים שנביא להלן נתמקד רק בפן אחד שלהם – איסור העסקה פוגענית ותוצאותיו המשפטיות.

לעבודות מסרו הכתוב, לא לבושה

כבתחומים רבים אחרים במשפט העברי גם כאן עקרון היסוד של היחס לעובד – כל עובד, מבוגר או ילד, איש או אישה, עובד קבוע או זמני, אזרח המדינה או זר – נגזר מעובדת היותו אדם שנברא בצלם א-לוהים, שהכול חייבים בכבודו. מעקרון יסוד זה, כבוד העובד וחירותו, נגזרים כל עקרונות המשנה לכלליהם ולפרטיהם. גם בתחום זה מצווה המעביד למלא את חובתו המוסרית, לנהוג עם עובדיו לפני משורת הדין ולא להסתפק רק בשמירה על זכויותיהם המשפטיות הפורמליות. כמה גדולים הם דברי "הנשר הגדול" בעניין זה; אמנם הלכות עבדים מדגישות שעבד כנעני הוא רכוש אדוני מבחינה פורמלית, אלא שהרמב"ם בחר לחתום אותן ואת "ספר קניין" כולו בנימה שונה לחלוטין:¹

מותר לעבוד בעבד כנעני בפרך. ואף על פי שהדין כן, מדת חסידות ודרכי חכמה שיהיה אדם רחמן ורודף צדק. ולא יכביד עולו על עבדו, ולא יצר לו, ויאכילהו וישקהו מכל מאכל ומכל משתה.

חכמים הראשונים היו נותנים לעבד מכל תבשיל ותבשיל שהיו אוכלין, ומקדימין מזון הבהמות והעבדים לסעודת עצמן. הרי הוא אומר (תהלים קכג ב): "כעני עבדים אל יד אדוניהם כעני שפחה אל יד גבירתה".

*פרופ' אביעד הכהן, דקאן המרכז האקדמי שערי משפט; מלמד משפט חוקתי ומשפט עברי ב"שערי משפט" ובפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים; עמית מחקר בכיר, מכון ון ליר בירושלים. לעיון נוסף: אביעד הכהן פרשיות ומשפטים 425-432 (תשע"א); "פרשת השבוע – עיונים משפטיים בפרשיות התורה כרך ב 33 (אביעד הכהן ומיכאל ויגודה עורכים, תשע"ב). נמצא גם באתר משרד המשפטים ובאתר "דעת": www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/191-12.htm.

¹ משנה תורה, הלכות עבדים ט, ת.

אקדמות מילין

אחד הסממנים הבולטים בעבודתו של יעקב בבית לבן הוא מסירותו הרבה למעבידו. אלא שזה לא נהג עמו במטבע דומה, כי אם "התל בו" והחליף את משכורתו "עשרת מונים". לפחות לפי עדותו שלו, תנאי עבודתו של יעקב היו בשפל המדרגה; הוא נאלץ לעבוד בתנאי שרב וקור קשים: "הייתי ביום אכלני הרב וקרח בלילה", ולא זכה לשעות השינה הראויות: "ותדרד שנתי מעיני" (בראשית לא מ). יתר על כן, לפי המתואר במקרא היה יעקב העובד אחראי לכל נזק שנגרם לצאנו של לבן, ונדרש לכסותו מכספו שלו אף אם הנזק לא נגרם באשמתו: "טרפה לא הבאתי אליך, אנכי אחטנה, מידי תבקשנה, גנבתי יום וגנבתי לילה" (בראשית לא ט). מציאות זו מרמזת על תנאי העבודה הקשים של יעקב בבית לבן, שדמו לעבודות ממש.

תופעה זו של ביזוי כבוד העובד והעסקתו בדרך פוגענית מוכרת לנו גם ממקורות אחרים. כך למשל הייתה עבודת מצרים אב-טיפוס לעבודות בעולם, והמערכת המשפטית ניזונה ממנה בגיבוש איסור סחר בבני אדם ובניסוח עקרונות דיני העבודה. כדרכו במקומות אחרים גם כאן חוסך המקרא בלשונו ומקצר בתיאור העבודות. בארבעה פסוקים בלבד מקופלת מסכת שלמה שעניינה עינוי, סבל ועבודת פרך:

וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלתם, ויבן ערי מסכנות לפרעה את פתם ואת רעמסס. וכאשר יענו אתו כן ירבה וכן יפרץ... ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך. וימררו את חייהם בעבדה קשה בחמר ובלבנים ובכל עבדה בשדה, את כל עבדתם אשר עבדו בהם בפרך (שמות א, יא-יד).

לפנינו הדגשה חוזרת ונשנית של עינוי, סבל, עבודת פרך ומירור החיים. במדרשי חז"ל ובדברי הפרשנים, ראשונים ואחרונים, הורחבו הרמזים הללו לכלל "מסכת עבודות" מפורטת ומקיפה, המלאה בתיאורים מפורטים (חלקם בוודאי משקפים את המציאות בזמנם ובמקומם של הפרשנים) המבקשים להשלים את ה"חסר" במקרא ולהמחיש את טיבה של עבודתו. לעומת רבים מתחומי משפט אחרים זכה תחום דיני עבודה במשפט העברי להידון בהרחבה בשורה ארוכה של ספרים ומאמרים.

הרמב"ם אינו מסתפק באמירה כללית זו, אלא נותן לדבריו ביטוי מעשי:

וכן לא יבזהו ביד ולא בדברים. לעבודת מסר הכתוב, לא לבושה. ולא ירבה עליו צעקה וכעס, אלא ידבר עמו בנחת וישמע טענותיו. וכן מפורש בדרכי איוב הטובים שהשתבח בהן: "אם אמאס משפט עבדי ואמתי בריבם עמד" (איוב לא יג), "הלא בבטן עשני עשהו ויכננו ברחם אחד" (איוב לא טו).

"וגם כל עבודה קשה אשר לפרעה ולמצרים בשדה, כגון החפירות והוצאת הזבלים, הכל נתנו עליהם, וגם היו רודים בהם לדחוק אותם שלא ינוחו, ומכים ומקללים אותם, וזה טעם: 'את כל עבודתם אשר עבדו בהם בפרך'. והיה המלך מפרנס אותם בלחם צר כמנהג לפועלי המלך".

העסקה פוגענית בספרות הש"ת

בספרות הש"ת הובאו מקרים רבים של העסקה פוגענית, וחכמי ההלכה נדרשו להכריע אם יש בה כדי לבטל את חוזה העבודה או למצער לאכוף על המעסיק תנאי העסקה ראויים. רבי יאיר חיים בכרך, בעל שו"ת "חוות יאיר" (אשכנז, המאה ה-17), נדרש לסוגיית העסקה פוגענית³ של משרתת שברחה מגברתה בגלל מה שמכונה בתשובה בלשון נקיה "הכבדת עול חוץ למנהג". מתיאורה המפורט של השאלה אפשר ללמוד על התעמרות קשה של המעסיקה במשרתת, לרבות מניעת מזון מפיה, השפלתה וביזויה, עד שנאלצה המשרתת לנטוש את בית גברתה והלכה לעבוד חנם אין כסף בבית אחר תמורת אוכל בלבד. כדי לאיים על המשרתת עיכבה בעלת הבית אצלה את בגדי השבת שלה, ושכרה למשך שלושה חודשים משרתת חלופית למלא את מקומה בשכר גבוה יותר. יתר על כן, בעלת הבית נהגה לנכות משכר המשרתת שברחה את דמי הנזק שגרמה לכלי הבית בעת מלאכתה. כפוסקים אחרים מעניק "חוות יאיר" משקל רב ל"מנהג המדינה", ומוסיף שגם אם המנהג אינו ברור וגם אם בדרך כלל בכונן זה נוטה הדין לטובת המעביד, הרי יש להכריע כאן לטובת המשרתת מכוח הכלל הגדול האמור במשפט העברי: "כי לי [להקב"ה] בני ישראל עבדים" – ולא עבדים לעבדים", שעל פיו יכול פועל "לחזור בו בחצי היום". ממילא אסור לבעלת הבית להטיל על המשרתת "עול שאינו נהוג בבירור". מובן שהכרעה זו אינה מתירה לעובד לתבוע זכויות שלא בתום לב ולפגוע במעסיקו פגיעה שאינה הוגנת.

כבוד העובד במשפט הישראלי

בהיותו שיטת משפט המאופיינת במגמה סוציאלית מובהקת מעניק המשפט הישראלי לעובד שורה שלמה של הגנות חוקיות בתחומים אחדים, כגון: הגנה על השכר, שעות עבודה, פיצויי פיטורין, יישוב סכסוכי עבודה, העסקת עובדים זרים והעסקה באמצעות חברות כוח אדם. רבים מן החוקים הללו מתבססים בין השאר על מקורות המשפט העברי. דומה שלמעמד מיוחד יזכה איסור ההעסקה הפוגענית בעקבות חקיקת "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" וההכרה ב"כבוד האדם" כ"זכות על חוקתית".

עיגונו של חוק זה לא רק ב"ערכיה הדמוקרטיים של מדינת ישראל" אלא בראש ובראשונה ב"ערכיה היהודיים של מדינת ישראל" מאפשר לבתי המשפט ואף מחייבם לילך אצל מקורות המשפט העברי ולדלות מהם מלוא חופניים עקרונות יסוד בהגנה על כבוד העובד ועל חירותו. לצערנו, עדיין לא נעשתה מלאכה זו במידה הראויה. סוגיית איסור ההעסקה הפוגענית עשויה אפוא לשמש דוגמה נוספת לפוטנציאל הטמון במשפט העברי כבסיס לעיגון "ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית" למען חברה טובה יותר, שוויונית יותר, צודקת יותר.

"לעבודת מסר הכתוב, לא לבושה"; זה כלל גדול בתורת דיני העבודה בישראל. ויפים לעניין זה דברי מרן רבי יוסף קארו בפירושו "כסף משנה" על אתר, שלא מצא מקור לדברי הרמב"ם והעיר שלא כדרכו: "הם דברי רבנו, ראויים אלי". "ויכננו ברחם אחד" – מקור אחד לכל בני האדם, והכול חייבים בכבוד הכול, אפילו עבד. ואם כך בעבדים שחיו בימים עברו – כשהייתה העבדות חזון נפרץ, כמעט בגדר נורמה – על אחת כמה וכמה בעובדים בני ימינו, החיים במדינה יהודית ודמוקרטית שערך כבוד האדם וחירותו הוא מעמודי התווך שלה.

עבודת פרך

פעמים הרבה אנו שומעים הן מתוך הלאו. עיון בפרשיות העבדות שבתורה מלמד גם הוא על גופי תורה ועל כללים גדולים שבהם ומהם בנו חכמי ההלכה את בניינו הגדול של משפט העבודה במשפט העברי. למשל המונח "שרי מסים", הנשמע בימינו "צמחונג" למדי; בניגוד למשמעו הניטרלי בלשון המשפטית בימינו, היטל כספי שגובה רשות ציבורית על בעל נכסים לכיסוי הוצאותיה, מפורש הוא כבר בתרגום הקדום למקרא כמכוון לעבודת כפייה שיש לה היבט שלילי ביותר: "שרי מסים – שלטונין מבאשין [=שליטים רעים]". רב סעדיה גאון, מפרשני המקרא הקדומים (בבל, המאה ה-9), מוסיף: "שרי מסים – ממונים להשפילם ולהבזותם". הווה אומר: אין מדובר בנטל ממוני בלבד, אלא במעשה שמטרתו להשפיל ולבזות. ה"עינו" האמור בפרשתנו משך גם הוא את תשומת לבם של הפרשנים. מהשוואת מונח זה להיקריות אחרות של צורות מן השורש ענ"ה במקרא הסיקו כמה מן הפרשנים, כגון החזקוני, שמדובר כאן בהתעללות מינית. ואכן דברי ימי ההיסטוריה מלאים בדוגמאות של ניצול העבד לצרכים מיניים ולא רק לצורכי עבודה (לדוגמה בסיפור המפורסם של אשת פוטיפר ויוסף).

אחד הביטויים הנפוצים ביותר בהקשר של העסקה פוגענית הוא "עבודת פרך", וכבר נצטוינו במקום אחר: "לא תרדה בו בפרך" (ויקרא כה מו). שאלה היא מהי עבודת פרך, שהרי לא נתבאר טיבה במקרא. אונקלוס מתרגם בפרשתנו בהוראת "עבודה קשה" סתם, אך מקצת הפרשנים עמדו על ייחודו ופירושו בפנים שונות. רב סעדיה גאון רואה בו ביטוי למעשה "עינו והשפלה", ואילו הרשב"ם, מבעלי התוספות (צרפת, המאה ה-12), גוזר אותו מהוראת פר"ך הנפוץ בלשון חכמים, "התפוררות של דבר לחלקים קטנים". עבודת פרך היא אפוא עבודה המפרכת את גופו של האדם ומשברת אותו.

אבן עזרא מפרש את העינוי כהרעת תנאי העבודה יותר מן המקובל אפילו אצל עבדים, ומן הסתם אף תנאי העבודות הרגילים לא היו מן הקלים ביותר. בהמשך פירושו מוסיף הרמב"ן שעבודת הפרך לא התבטאה רק בתנאי העבודה, אלא גם ביחס המזלזל וביזוי כבוד האדם שנלוו אליה:²

² רמב"ן שמות א, יא, ד"ה "עוד גזר".

³ שו"ת חוות יאיר, סימן קו.